

پیشینه مهرپرستی و نیایشگاه مهر ورجوی مراغه

نادره شجاع دل*

نسیم علیپور**

اشاره

خطه‌ی آذربایجان که در شمال غرب سرزمین پهناور ایران واقع شده است به دلیل پیشینه‌ی تاریخی و طبیعت کوهستانی خود مجموعه‌ای از زیباترین نمونه‌های معماری صخره‌ای را در خود جای داده‌است که شامل معابد مهری، آرامگاه‌های مادها، قلعه‌های تمدن اورارتو و ... می‌باشند.

معابد مهر ورجوی مراغه، قدمگاه آذرشهر و اباندر نیز اردبیل از مهمترین مهرابه‌های شناخته شده ایران می‌باشند که در شمال غرب کشور واقع شده‌اند. این نوشتار به معرفی معبد مهر ورجوی مراغه و پیشینه مهرپرستی می‌پردازد.

الف - موقعیت جغرافیایی

روستای ورجوی (Varjovi) در ۶ کیلومتری جنوب شرقی مراغه واقع شده و در ۲۰۰ متری جنوب غربی روستای فوق گورستان بزرگ و قدیمی با سنگ قبرهایی متعلق به قرن دهم هجری وجود دارد. در کنار گورستان نهر پر آبی جاری است و در جوار آن و در کنار یک درخت نارون کهنسال معبد صخره‌ای ورجوی واقع شده است. این بنا درست رویروی رصدخانه خواجه نصیر الدین طوسی واقع شده به گونه‌ای که رصدخانه هنگام خروج از بنا قابل رویت است.

* این بنا معبدی است که به تمامی در عمق زمین کنده شده و جز ورودی

دالان مانند سرایش مقابلش راه دیگری نداشته است. وجود اطاق‌ها و واحد

های مختلف در پیرامون تالار بزرگ و وسعت قابل توجه تالار حاکی از آن

* کارشناس ارشد معماری - عضو هیئت علمی سازمان میراث فرهنگی و گردشگری

** کارشناس ارشد مرمت ابنیه - مدرس دانشگاه

است که این مجموعه یکی از بزرگترین معابد مهری به شمار می‌رفته است»^۱

این مجموعه در سال ۱۳۵۶ در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسیده است. کروکی نیایشگاه مهری ورجوی که در سال ۱۳۵۳ توسط دکتر ورجاوند تهیه گشته است.

ب - پیشینه‌ی تاریخی مهر پرستی و معابد مهری

مهر پرستی آیین کهن آریایی‌هاست و حتماً قبل از هجرت آنها به ایران و هند یعنی قرن‌ها پیش از آیین زرتشت رواج داشته است. سرود «مهریشت» در اوستا نیز مؤید این نکته است که زرتشت پیامبر نیز آیین مهر را مقدس میدانسته ولی این دو آیین از هم متمایزند.^۲

در آیین مهر، مهر تنها نماینده خدای جهان هستی محسوب می‌شده و نماینده او در زمین و آسمان تنها مهر یا خورشید بوده است و فرشتگان او هفت سیاره بوده‌اند. داستان آب حیات که در غاری ظلمانی می‌باشد و گویند هر کس از آن آب بخورد عمرجاویدان می‌یابد، غارهای مذهب مهر را به خاطر می‌آورد.^۳

به نظر می‌رسد که روحانیون آیین مهر، دانش و گفتار خود را بصورت سمبلیک ادا کرده‌اند که اغیار از اسرار ایشان مطلع نگردند. مهر پرستان روز تولد مهر را جشن می‌گرفتند. در مذهب مهر، چهار عنصر آب، باد، خاک و آتش مقدس بوده‌اند، بر مهر یا میترا نماز می‌خواندند و نیز او را مهربان و بخشنده و نیرومند می‌دانسته‌اند. مهر پرستان معتقد بودند که مهر از میان صخره ای بیرون آمده و با شمشیر خود گاو را کشته است و بعد از کشتن گاو تیری به یک صخره زده و آب از آن جاری شده است. لذا در تمام مهرابه‌ها آب یا چشمه‌ای کوچک وجود داشته که آن را آب مقدس می‌گفته‌اند.^۴

۱. ورجاوند، پرویز: نیایشگاه مهری یا امامزاده معصوم ورجوی، بررسیهای تاریخی، شماره ۵، سال ۷

۲. پرویزی، ابوالقاسم: گزارش معبد مهر ورجوی.

۳. همان.

۴. همان.

یکی از ارکان آیین مهر پرستی بر شکست ناپذیر بودن و جاودانگی پدیده‌ها استوار بوده است. مهرپرستان معتقد بودند که خورشید شکست ناپذیر و جاودانه است و همین مسئله شکست ناپذیر بودن و جاودانگی است که آنان را به سوی تقدیس کوهها می‌رانده است. زیرا کوه خود پایدار و شکست ناپذیر و جاودانه است. از اینجاست که مهر پرستان عقیده داشتند که مهر از سنگ متولد شده، زیرا سنگ نیز شکست ناپذیر و جاودانه است. در هر حال مسئله جاودانگی در تمام فرهنگ میترا به چشم می‌خورد و از این جهت است که معماری صخره‌ای را می‌توان به مهرپرستان ایران نسبت داد، زیرا معماری صخره‌ای نیز جاویدان باقی می‌ماند.^۱ در اساطیر ایرانی آمده است که مهر از تخته سنگی بطور خارق‌العاده آفریده شد و بر همه چیز مسلط شده و با گاو مقدس زمین در آویخت و او را درهم شکست.

آیین مهر پرستی بعد ها در آغاز قرون اول مسیحی توسط مبلغین ایرانی و مخصوصاً سربازانی که در جنگهای ایران و روم شرکت داشتند در امپراطوری روم اشاعه یافت و تمامی جنوب اروپا را فرا گرفت، این آیین تا اواخر قرن چهارم میلادی در اروپا وجود داشت و بالاخره مغلوب دین مسیح گشته و در قرن پنجم میلادی نابود گردید.^۲

در شهر روم در حدود یکصد غار مه‌ری پیدا شده است^۳ نظیر چنین غار هایی در دیگر کشور های اروپایی نیز بسیار یافت شده است. در این غار ها صورت میترا در حالیکه مشغول کشتن گاو مقدس است روی جداره سنگی غار ها حک شده است. همچنین در نقش برجسته های معابد میتراپی اروپایی دو فرشته در کنار پیکر گاو کش دیده می شوند که مشطهایی در دست دارند. یکی از آنها مشعل را رو به پایین و دیگری مشعل را رو به بالا گرفته است که نماد های طلوع و غروب خورشید به شمار می روند^۴ در سطور بعد با بررسی پلان نیایشگاه مهر و رجوی خواهیم دید که یکی از اتاقهای مدور گنبدی شکل روبه بالا و دیگری رو به پایین تمایل دارند)

۱. همایون، غلامعلی: معماری ایران، فلسفه معماری صخره‌ای و متمرکز در روستای میمند کرمان ص ۸۷.

۲. ورمازرن، مارتن: آیین میترا، ترجمه بزرگ نادرزاده، تهران، انتشارات دهخدا، ۱۳۳۵.

۳. ورمازرن، مارتن: آیین میترا، ص ۴۶.

۴. احمدی، سعید: معماری مساجد صخره‌ای در ایران، مسجد شماره ۵۱، ص ۴۲.

اتاق‌های ضلع شرقی و غربی تالار مرکزی) این وضعیت بی ارتباط با مفهوم طلوع و غروب خورشید در مذهب مهرپرستی نیست.

در نزدیکی غارهای مهرپرستی می‌بایست رودخانه‌ای جریان داشته باشد. گاهی اوقات که مقتضیات مکانی اجازه نمی‌داد مهرابه‌ای صخره‌ای در دل کوه تعبیه نمایند، مهرابه‌ای با مصالح ساختمانی معمولی می‌ساختند و در این امر دقت می‌شد که معبد سیمای غارداشته باشد. نتیجه این شد که تا حد امکان مهرابه‌ها زیر زمینی ساخته می‌شدند. اما غار نشانه‌گنبد آسمان است و به همین علت طاق مهرابه‌ها معمولاً محدب و مزین به ستاره‌هایی است.^۱

ج - پیشینه‌ی تاریخی معبد مهرورجوی

با استناد به «مطالعات علمی»^۲ انجام یافته این مجموعه با توجه به واحدهای مختلف آن و حالت غار ماندنش به یک معبد مهری شباهت دارد و قدمت آن احتمالاً به دوره اشکانیان می‌رسد. ولی کتیبه‌های حجاری شده بنا متعلق به زمانی است که این نیایشگاه بعنوان خانقاه و زاویه مورد استفاده اهل تصوف قرار گرفته است (قرن هشتم ه - ق)

مشخصه معماری صخره‌ای تا دوران هخامنشی سطوح مسطح و راست گوشه بدون خطوط منحنی چه در درگاهها و چه در پوشش سقفها می‌باشد و این همان نکته‌ای است که ما را به پیشینه‌ی معبد مهرورجوی و به دوره‌ی اشکانی‌رهنمون می‌شود. فضاها و عناصر خمیده و بیض هستند که در مقطع تاریخی اشکانی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. از دلایل تغییر فرم عناصر معماری از مسطح به خمیده را می‌توان حاصل پیشرفت معماری به خصوص پیشرفت ایرانیان در ایجاد پوشش طاقها با استفاده از مصالح متداولتر و بدون احتیاج به چوب و به خاطر دوام بیشتر آن دانست که از دوره پارت این تغییر بصورت چشمگیر دیده می‌شود.^۳

۱- همایون غلامعلی: معماری ایران، ص ۸۷

۲- ر.ک. به ورمازرن، مارتن: آیین صیتر، ۱۳۳۵.

۳- گیرشمن، رومن: هنر ایران در دوره پارت و ساسانی، ترجمه بهرام فره‌وشی، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۷۰، ص ۲.

مقایسه معبد مهرورجوی با دو نمونه مشابه خود نیایشگاه ابادز و نیایشگاه قدمگاه این امر را محقق می گرداند که این سه بنا به لحاظ طبیعی، فرم پلان و فضای داخلی اشتراکهای انکار ناپذیری دارند. هر سه این موارد در سنگ آهک نه چندان سخت و در منطقه کوهستانی و دور از سرو صدا و در مکان پاکی چون کوه کنده شده اند. نمونه های بارز و مشخص اینگونه معماری را می توان در دیگر نواحی ایران و جهان سراغ گرفت. پلان مدور با فضایی گنبدی شکل را می توان به عنوان یک فضای متداول آیین مهر پرستی به شمار آورد. چرا که این مکانها حتی در بعضی جاها نام خود را بصورت مهرآوا، مهر آباد و مهریا حفظ کرده اند.^۱

با ید اذعان کرد که میترائیسم در ایران در شیوه های خود بایستی تفاوتهایی با دیگر سرزمینها از جمله اروپا داشته باشد. زیرا که شیوه اجرای مراسم مذهبی در هر منطقه رنگ و بوی فرهنگ و سلیقه مردم آن را به خود می گیرد. اما اینها با هم اشتراکهایی نیز داشته اند.

در دوره اسلامی بویژه در قرون ششم تا هشتم هجری به معماری صخره ای توجه خاصی شده و از آثار باقیمانده از روزهای گذشته مجدد استفاده شده است. برای این مسئله دو دلیل عمده ذکر شده است:

۱- عرفا و مشایخ برای عزلت گزینی و تهذیب نفس و به تبعیت از غار گزینی پیامبر اکرم (ص) به غارهای طبیعی و مصنوعی روی می آوردند. عرفا و صوفیان معروفی سالیان درازی در مغارات به سر برده اند که در کتب مختلف شرح حالشان آمده است به طوریکه در تاریخ فرقه ای از صوفیان موسوم به « اشکفتیه » وجود داشتند که در شکاف کوهها و مغارات زندگی می کردند (کیانی، تاریخ خانقاه در ایران ص ۸۶) به این علت اینان به نام اشکفتیه یا شکفتیه معروف شدند که در بعضی جاها معماری صخره ای و غار های موجود در کوهها را اشکفتیه می نامند.

دراویش صوفیه از تمام آثار کنده شده در دل صخره و بویژه معابد استفاده کرده اند. صاحب روضه الجنان می نویسد:

۱. جنیدی، فریدون: مهر ایرانی، فروهر، شماره های ۵ و ۶، ۱۳۶۲.

« در بعضی کتب معتبره مسطور است که مستحب است به مساجد قدیمه و صوامع و خلوات اکابر و اولیا رفتن و به صدق توجه از آنجا ها فیض گرفتن از انزوی حضرت پیامبر اکرم (ص).»

۲- در تاریخ یمینی نکته ای وجود دارد که نشانگر گسترش معماری صخره ای و توجه به آن از قرن ششم هجری به بعد است. در این کتاب نقل شده است که در سال ۵۸۲ هجری وحشت عظیمی بر مردم مستولی شده بود مبنی بر اینکه موسم قیامت در این سالها خواهد بود و طوفان عظیمی سراسر زمین را فرا خواهد گرفت چرا که از پیامبر اکرم (ص) پرسیده بودند: معنی القیامه چیست و چند بار مراجعت کردند و همین جواب را دادند. زیرکان در این لفظ تامل کردند و به حساب جمل انداختند و از حروف این کلمه ۵۸۲ عدد حاصل شد و این عدد موافق احکام نجومی و عدد سالهای هجری آمد و خیالها بدین سبب مستحکم شد و بسیار کس از اهل تمیز و اصحاب نعمت و ثروت اندیشه بر آن گماشتند که در غارها مسکن و ماوا گیرند. بعضی آونهای محکم ساختند و در مسارب و مداخل زمین جایهای حصین ترتیب دادند. (جز فارقانی، ترجمه یمینی ص ۴۲۰ و ۴۲۱)^۱

معبد مهر ورجوی نیز از قرن هشتم هجری همانند دیگر معابد صخره‌ای به وسیله‌ی فرقه‌های صوفیه بعنوان خانقاه و عزلتگاه استفاده شد و تغییرات زیادی در جداره های آن بوجود آمد که از جمله آنها نقوش دوران اسلامی و کتیبه هایی شامل آیات قرآن است. از این دوره به بعد معبد مهرورجوی به نام امامزاده معصوم و یا زیارتگاه ملا معصوم ورجوی نامیده شده است. و اهالی آن را بعنوان یکی از صحابه و اولیا قبول دارند.

د - معبد مهرورجوی

این مکان دارای ورودی بزرگ، تالار بزرگ، سه اطاق مدور گنبدی شکل، فضای اصلی معبد با پلان مدور و اتاق دیگری با پلان مربع می باشد.

۱. احمدی، سعید: معماری مساجد صخره ای در ایران، مسجد شماره ۵، ص ۴۲ و ۴۳.

ورودی

ورودی بنا شامل راهروی پهنی است که با شیب متوسط در سنگ کنده شده است. عرض راهرو در قسمت جلو $7/2$ متر و در انتها $6/2$ متر و عمق قسمت سر پوشیده آن حدود $4/7$ متر است. البته در خاکبرداری های اخیر در سال ۸۱ و ۸۲ در بخش ورودی پله هایی مربوط به دوره ایلخانی پدیدار شد که معلوم گشت سطح شیبدار به مرور زمان بوجود آمده است. در انتهای این فضا، ورودی دیگری به عرض $1/8$ متر در سنگ کنده شده است که با عبور از آن می شود به محوطه ی وسیع و بزرگ تالار مرکزی وارد شد. بر روی جرز سمت چپ ورودی مستطیل شکل نقش حجاری شده ای شبیه گل و برگ وجود دارد. ولی با توجه به نوک و انتهای آن می توان این نقش را شبیه به مار دانست. طرحی که نظیر آن را در برخی از حجاریهای ستایشگاههای مهری موجود در روم، واتیکان و رومانی شاهد هستیم.

پلان و برش معبد مهر ورجوی

تاریخ برداشت ۱۳۸۱

تالار مرکزی و اتاقهای جانبی

با عبور از در واقع در انتهای ورودی وارد فضای تالار مرکزی می شویم ابعاد این فضا $12 \times 6 \times 3$ متر می باشد. از گوشه شمال شرقی این تالار وارد اطاق مدوری با سقف گنبدی به قطر $5/2$ متر می شویم که تمامی آن در سنگ کنده شده است. در ضلع روبروی ورودی تالار مرکزی (در ضلع جنوبی) ورودی دیگری وجود دارد که به محوطه اصلی معبد یا امامزاده وارد می شود. این ورودی شامل دو پله و یک صفحه به ابعاد $2/1 \times 3/3$ متر است. پس از آن با عبور از یک ورودی مستطیل شکل دیگر می توان به محوطه اصلی معبد وارد شد.

و اما در محوطه تالار مرکزی و در اضلاع شرقی و غربی فرورفتگیهایی وجود دارد که فرورفتگی ضلع شرقی نیمدایره و فرورفتگی ضلع غربی به شکل دوزنقه می باشد. از انتهای هر

۱. ورجاوند، پرویز: نیایشگاه مهری یا امامزاده معصوم ورجوی.

دو فرورفتگی می شود به وسیله راهرویی به دو اتاق با پلان دایره شکل وارد شد. پلان این دو اتاق یکی متمایل به بالا و دیگری متمایل به پایین است و همانگونه که در سطور قبل آمد این می تواند نمادی از طلوع و غروب خورشید باشد. در بررسی‌هایی که دکتر ورجاوند در سال (۱۳۵۳) به عمل آورده اند مقابل فرورفتگی سمت شرق را به وسیله سنگهای لاشه تیغه نموده اند. لذا در کروکی دکتر ورجاوند پلان اتاق ضلع شرقی وجود ندارد سقف اتاق ضلع شرقی مشابه دخمه رصد خانه مراغه است^۱ و فاقد هر گونه تزئیناتی است ولی اتاق ضلع غربی دارای تزئینات کنده کاری شده است و نسبت به اتاق قبلی کار بیشتری روی آن صورت گرفته است. در دیوار ضلع غربی تالار مرکزی کتیبه ای به خط ثلث کنده شده است که بیشتر آن فرو ریخته است و این بنا متعلق به دوره اسلامی است (قرن هشتم ه - ق). باقیمانده کتیبه کلماتی از آیه شریفه ۱۲۹ سوره آل عمران را در بردارد و قسمتهایی از کتیبه فوق که قابل خواندن است به شرح زیر می باشد:

« ... سحرأ و لله ملك السموات و الارض یغفر لمن یشاء و ... یعذب من یشاء والله غفور رحیم
 کان الله ... » « ... و کان الله بما تعلمون خبیرا ... » « ... و الرسول ... »
 ترجمه فارسی: هر چه در آسمانها و زمین است همه ملک خداست هر که را خواهد بخشید و هر که را خواهد عذاب کند و خدا بسیار بر خلق آمرزنده و مهربان است ...

فضای اصلی معبد و بقعه گنونی

پس از عبور از ورودی ضلع جنوبی تالار مرکزی وارد محوطه‌ی اصلی معبد یا امامزاده می شویم. فضایی با پلان دایره ای شکل به قطر ۵/۹ متر یا محراب در ضلع جنوبی که البته شایسته به آنچه که مهرباش می نامند ندارد و تقریباً صدرنشین معبد است که ما نیز مجازاً مهرباب اطلاقش می کنیم.

۱. بابایی کهن، هوشنگ: *پروژه هنر و تمدن پیش از اسلام ایران*، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی.

پلان مهراب فوق مستطیلی به ابعاد $2/6 \times 2/3$ متر و با سقف کاو و هلالی شکل میباشد که در این قسمت هیچ گونه تزئیناتی به چشم نمی خورد در قسمت شرقی این فرورفتگی یک فرورفتگی دیگری به ابعاد 6×100 سانتیمتر وجود دارد که فقط یک نفر، آن هم نشسته در آن جا می گیرد. هیچ نوع تزئیناتی به چشم نمی خورد و به احتمال قوی فردی که معبد بوده لباس یا نذورات مردم را در آن قسمت می گذاشته است.

سقف اصلی یا قدیمی فضای گنبد سنگی بوده است که در حال حاضر فرو ریخته و به جای آن گنبدی کم خیز و عرقچینی از آجر دیده می شود. دیوارهای جانبی این قسمت به ارتفاع دو متر سنگ صاف و حجاری شده می باشد از آنجا به بعد با طاق گنبد بصورت سه دوره که دوره دوم و سوم آن قطار بندی بگونه مقرنس دارد، ایجاد شده است^۱

در میانهی این فضای دایره ای شکل قبری اسلامی وجود دارد که به قبر امامزاده معصوم یا ملا معصوم شهرت دارد و هم اکنون نیز توسط اهالی زیارت می شود.

وجود اطاقها و واحد های مختلف در پیرامون تالار بزرگ و وسعت قابل توجه تالار حاکی از آنست که این مجموعه یکی از بزرگترین معابد مهری به شمار می رفته است که در آنجا قسمتهایی چون محل تعویض لباس روحانیون، محل تعلیم گروندگان به آیین مهر، محل فعالیتهای علمای مذهب مهر و بالاخره محل برگزاری مراسم با شکوه خاص مهر پرستان بوده است.^۲

فضای مربع شکل مجموعه

در فضای شرقی ورودی اصلی مجموعه اطاقی با پلان مربع شکل قرار دارد که از یک گوشه به فضای ورودی مجموعه و از گوشه جنوب غربی به اطاقی مدور راه دارد که از طریق این اطاق نیز به محوطه تالار مرکزی می توان وارد شد (شرح اطاق فوق در قسمت قبل آمده است). این اطاق با پلان مربع شکل به ابعاد 10×10 متر فضایی با ظواهر اسلامی است که یک ستون

۱ - ورجاوند، پرویز: *نیایشگاه مهری یا ساسانستان معصوم ورجوی*، بررسیهای تاریخی، شماره ۵، سال ۷۰.

۲- همان.

صخره ای هشت گوش به قطر ۵ متر در مرکز آن قرار دارد. در بدنه این جرز طاقچه‌های کوچک حجاری شده وجود دارد که بیشتر آنها در زمین مدفون است و از چهار طرف این جرز قوسهائی زده شده که سبب ایجاد چهار فضا را شده اند در میان این چهار فضا روزنه هایی به چشم می خورد. توضیح اینکه سقف این قسمت تقریباً تخت بوده و مانند تالار قوسی نمی باشد. در ضلع جنوبی اطاق فوق طاقچه هایی تعبیه شده است این فضا احتمالاً محل جمع شدن دانش آموختگان بوده و یا بعنوان کلاسهای درس استفاده می شده است.^۱

اصطبلها

بر فراز بام مجموعه می توان بخش دیگری از ملحقات بنا را تشخیص داد که سقف آنها فرو ریخته و از خاک انباشته شده است، از جمله به فضای اصطبلها که در شمال غربی اثر و به فاصله حدود ۵۰ متر از آن قرار گرفته اند می توان اشاره کرد. مدخل اصطبلها دهانه غاری است که به زیرزمین منتهی می گردد. این فضا شامل سه دهلیز با ۲۴ آخور است. با توجه به عدم وجود چنین فضاهایی در معابد مهری مشابه می توان این قسمت را منسوب به دوره اسلامی دانست.

گورستان

بر روی معبد زیرزمینی ورجوی گورستانی قرار گرفته که قدمت آن بنا به سنگ نوشته ها و کتیبه های موجود در آن به قرن دهم می رسد. این گورستان در طبقه فوقانی معبد زیرزمینی واقع است و هنوز هم مورد استفاده اهالی بوده و تنها گورستان دهکده محسوب می شود. در این محوطه گور های قدیمی وجود دارد که طبق سنگ نوشته ها قدمت آنها به قرن دهم و یازدهم می رسد. یکی از سنگ قبرها که نقش گرز و کمان و سپر بر روی آن حک شده تاریخ ۹۰۸ هجری دارد.^۲ این سنگ قبر به لحاظ نقوش و تزئینات مشابه با سنگ قبرهای دهکده‌ی قدمگاه آذرشهر می باشد.

۱ - بابایی کهن، هوشنگ: پروژه هنر و تمدن پیش از اسلام ایران، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، ص ۵۹.

۲ - کامبخش فرد، گزارش معبد مهر ورجوی، ۱۳۳۶، ص ۳.

کتابنامه

- ۱- ورجاوند، پرویز: نیایشگاه مهری یا امامزاده معصوم ورجوی، بررسیهای تاریخی، شماره ۵، سال ۷
- ۲- همایون، غلامعلی: معماری ایران، فلسفه معمار صخره ای و تمرکز در روستای میمند کرمان.
- ۳- کامبخش فرد، گزارش معبد مهر ورجوی، ۱۳۴۶.
- ۴- گیرشمن، رومن: هنر ایران در دوره پارت و ساسانی، ترجمه بهرام قره وشی، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۷۰.
- ۵- احمدی، سعید: معماری مساجد صخره ای در ایران، مسجد شماره ۵.
- ۶- احمدی، سعید: معماری مساجد صخره ای در ایران، مسجد شماره ۵۱.
- ۷- جنیدی، فریدون: مهر ایرانی، فروهر، شماره های ۵ و ۶، ۱۳۶۲.
- ۸- بابایی کهن، هوشنگ: پروژه هنر و تمدن پیش از اسلام ایران، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی.
- ۱۰- ورمازرن، مارتن: آیین میترا، ترجمه بزرگ نادرزاده، تهران، انتشارات دهخدا، ۱۳۳۵.